

Тетяна Ляшенко

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: НЕСТІЙКА РІВНОВАГА

У статті розглядається становлення політичних режимів у країнах Центральної Азії. Зокрема, досліджується недемократичний розвиток, шляхом якого можуть піти держави ЦА. Авторка аналізує чинники, які впливають на подібний розвиток подій та наголошує на особливостях сучасного політичного процесу у центрально-азійському регіоні.

Ключові слова: *Центральна Азія, політичні режими, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, посттоталітаризм, султанізм, політичний лідер.*

Lyashenko T. Political regimes in Central Asia: unstable equilibrium. *The article deals with the formation of political regimes in Central Asia. Specifically investigated undemocratic development, which can go through the state CA. The author analyzes the factors that contribute to such developments and emphasizes the features of the modern political process in the Central Asian region.*

Key words: *Central Asia, political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism, posttotalitarianism, sultanism, political leader.*

Після розпаду Радянського Союзу перед усіма його колишніми республіками постало завдання системної трансформації, а також вибору зразка для політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком країни колишньої радянської Середньої Азії. Спільне історичне минуле, єдність за релігійною ознакою та, певною мірою, єдине культурне поле – ці чинники, здавалося б, сприяли відтворенню однієї моделі розвитку на території всього центральноазійського регіону.

Таким чином, країни центральноазійського регіону мають досить специфічну ознаку трансформаційного процесу. В соціально-політичній сфері спостерігаються два паралельні процеси: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та ісламізація суспільства, що набули після 70 років придушення «другого дихання».

Тому політична еліта цих держав змушена опрацювати і здійснювати реалістичний та результативний курс на модернізацію суспільства, який би враховував ці фактори.

Наявність жорсткої президентської вертикалі та її превалювання над іншими секторами влади говорить про наявність авторитарного характеру системи влади в усіх країнах Центральної Азії.

Як зазначає професор Ф.М. Рудич, авторитарний режим виникає тоді, «коли на порядку денному постає необхідність вирішення проблем модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права та свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежені. Законодавча влада фактично підкорюється виконавчій, яка зосереджена в руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові та ринкові основи в розвитку економіки. При авторитаризмі правляча еліта, звичайно ж, неоднорідна та спирається на блок політичних сил, які хоча й різняться між собою, але мають спільну зацікавленість у збереженні авторитарної влади» [1, с. 24–25].

На сьогодні аналізу політичних режимів, що виникли в Центральній Азії після 1991 р., присвячена значна кількість наукових праць. Тракткування режимів у зазначеному регіоні має досить широкий діапазон: від демократії, авторитаризму, тоталітаризму до посттоталітаризму та султанізму [2].

Найбільш типовим «султаністським» режимом вважається режим С.Ніязова, колишнього президента Туркменістану. Режим І.Карімова в Узбекистані частіше оцінюється як диктаторський. Загалом, автори доходять висновку, що Центральна Азія стоїть перед дилемою – не «ринкова економіка або ж комунізм, або авторитаризм», а – «султанізм або ж створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону». Влада Н.Назарбаєва у Казахстані, на думку більшості дослідників, має ознаки персонального авторитаризму зі сильним династичним ухилом.

Загалом можна зазначити, що Центральна Азія стоїть перед дилемою – не «ринкова економіка або ж комунізм, або авторитаризм», а – «султанізм або ж створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону».

Якщо говорити про окремі країни Центральної Азії детальніше, то, наприклад, у *Казахстані присутній м'який*

центристський авторитаризм. «У республіці вдалося, ...створити близьку до ідеальної модель авторитаризму центристського типу, який історично показав себе як непоганий й достатньо надійний плацдарм для наступного модернізаційного транзиту» [3, с. 20-23]. За приклад тут береться досвід Туреччини, Бразилії, Перу, Малайзії, Південної Кореї тощо. У цих країнах подібна модель забезпечила не лише економічну стабільність, але й послідовний еволюційний розвиток у напрямі представницької демократії.

У Казахстані (на відміну від Узбекистану та Туркменістану) політична опозиція не вилучалася з політичного процесу, хоча й залишається жорстко обмеженою у своїх діях та можливостях представництва з боку влади. Не ліквідована абсолютно й свобода ЗМІ, хоча вона й має досить обмежений та керований характер.

Також, до однієї з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану дослідники відносять особистісні якості лідера держави, які є невід'ємною складовою політичної стабільності та економічного успіху цієї країни. «Сама фігура державного лідера тут виходить далеко за національні рамки, як на початку (у складі СРСР), так і зараз (в складі СНД) є фігурою загальносоюзного значення» [3, с. 20–23].

Так, одна з найвідоміших дослідниць центрально-азійського регіону Марта Брілл Олкотт у своїх працях [4] приділяє велику увагу становленню політичних систем в країнах Центральної Азії і питанню національної ідентичності народів, що їх населяють. Політичним режимам, зокрема у Казахстані, присвячена її книга «Казахстан – невиконана обіцянка». Автор зазначає, що Казахстан, як і всі інші країни Центральної Азії, знаходяться «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією». Через це виникає багато суперечностей політичному, соціальному, етнічному та економічному житті цих країн. На думку М.Б.Олкотт, повною мірою ці суперечності відобразилися в особі та діяльності Президента Казахстану. Але її оцінки Н.Назарбаєва як політика і як людини є надзвичайно високими і книга просякнута визнанням його непересічності.

Процес політичного реформування розпочався в Казахстані у 2007 р. Це пов'язанло передусім з прийняттям у

травні 2007 р. поправок до Конституції Республіки Казахстан. 18 травня 2007 р. Парламент Казахстану розглянув і проголосував за внесення поправок до Основного закону, а президент Н.Назарбаєв підписав Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан». Крім того, глава держави підписав ряд відповідних законів: «Про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів».

Одним з головних пріоритетів курсу реформ стала запропонована президентом Загальнонаціональна програма політичних реформ, яка стала підґрунтям усіх подальших політичних процесів. За словами Н.Назарбаєва, в країні створюється своя модель політичних реформ, свій казахстанський шлях «політичного транзиту». Його особливості і характерні риси – президентсько-парламентська форма правління, поетапність реформ, збалансованість рішень, що приймаються, загальнонаціональний діалог і консолідація основних політичних сил.

Але ці реформи не завадили парламенту Казахстану в червні 2010 р. ухвалити указ, який оголошує президента країни Нурсултана Назарбаєва «лідером нації». Цей новий статус означає, що особи, які пагано висловлюються або висувають «необґрунтовані звинувачення» проти Н.Назарбаєва, можуть бути притягнені до суду. Окрім цього, лідера та його сім'ю не можна переслідувати за законом на території Казахстану. Навіть після того, як Н.Назарбаєв перестане виконувати обов'язки президента країни, він збереже свій вплив на політичне життя країни.

Сам президент Н.Назарбаєв не підписав документа, але й не наклав на нього вето. Тому документ автоматично набрав чинності після публікації в офіційній газеті «Казахстанська правда». Таким чином, фактично відбувається «піднесення інституту президента над традиційними гілками влади» [5].

З одного боку, подібна практика цілком відповідає східним традиціям поваги до старших (у найширшому розумінні цього слова), тим більше, що казахстанський президент цього заслуговує: ситуація в Казахстані стала, рівень життя зростає, а країна залишається цілком стабільною в такому неспокійному регіоні. Але інший бік справи, зокрема, висловила португальська газета «Publico»: «Як країна з напівавторитарною політичною системою і з «лідером нації»

може головувати в Організації з безпеки та співробітництва в Європі? Згідно зі статутом цієї організації серед інших цілей вона повинна стояти на стражі свободи та прав людини в країнах, які є її членами. ...ми бачимо ще одну країну, де «до цих пір немає умов для демократії». В цьому випадку ми ризикуємо, що скоро Туркменістан або Узбекистан очолять ОБСЄ...» [6].

Задля пом'якшення ситуація та легітимації влади 3 квітня 2011 р. у Казахстані відбулися позачергові президентські вибори, на яких чинний президент Н.Назарбаєв набрав 95,5% голосів. Тим самим президент Казахстану продемонстрував усьому світу безальтернативність чинної влади та випередив можливі закиди щодо недемократичності політичних процесів у Казахстані. Адже у 2012 році добігав кінця президентський термін Н.Назарбаєва. Проте наприкінці 2010 р. казахстанський парламент ухвалив закон, згідно з яким, замість виборів у 2012-му, проголошувався референдум щодо продовження повноважень Н.Назарбаєва до 2020 року. Проте сам президент не підтримав таку ідею, тому 2 лютого 2011 р. парламент ухвалив зміни до Конституції, які наділили Н.Назарбаєва правом оголошувати позачергові президентські вибори – і за два дні президент такі вибори оголосив своїм указом. Н.Назарбаєв відмовився від проведення передвиборчої агітації, заявивши, що й так має необхідні для переобрання 55% голосів виборців. Н.Назарбаєв назвав ці вибори «відкритими і чесними». На його думку, вони «цілому світу ще раз довели демократичність нашого суспільства». Втім, голова місії ОБСЄ на виборах у Казахстані Даан Еверец заявив: «Ми з жалем змушені визнати, що вибори не пройшли так добре, як ми на це сподівалися і очікували».

Ситуація в Казахстані видається не такою вже й однозначною. З одного боку, фактично безальтернативні раз-у-раз вибори, внаслідок яких Н.Назарбаєв залишається при владі вже понад 20 років, а з другого – відсутність більш-менш реального наступника. Зміна влади в центральноазійському регіоні все ще залишається питанням складним і навіть небезпечним, тому «незмінність» влади може вважатися синонімом «стабільності» як серед електорату всередині країни, так і серед зовнішніх сил, які зацікавлені в спокійній Центральній Азії, принаймні поки що.

Загалом, *узбецький варіант політичної системи є майже ідентичним казахстанському*. Такий стан речей

викликаний не лише консерватизмом місцевих політичних еліт та значної частини суспільства, але й зовнішніми факторами. Дестабілізація ситуації в Афганістані, громадянська війна в Таджикистані також підводили Узбекистан в бік автаркії та закритого суспільства.

Офіційною доктриною Узбекистану є переконання, що у східній країні демократія не може мати такого вигляду, якого вона має в західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан – держава, яка обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. ...Узбецька модель розвитку визнана міжнародним співтовариством завдяки тому, що вона ґрунтується на багатих традиціях національної державності, цінностях та менталітеті народу, а також на досягненнях світового досвіду реформування суспільства» [7].

У грудні 2007 р. відбулися вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов не мав права черговий раз балотуватися на цю посаду, але його висунули кандидатом від партії більшості в Законодавчій палаті Олій Мажліса – Ліберально-демократичної партії (УзЛіДеП) і зареєстрували в Центральній виборчій комісії. І.Карімов подовжив свої повноваження до 2014 р.

Особливість політичних та економічних тенденцій у Республіці Узбекистан в останні роки полягає в тому, що режим, з одного боку, намітив можливість поступових змін, а з іншого – показав межі тієї трансформації, що може відбуватися за цієї системи. Таким чином, політичну ситуацію в Узбекистані нині можна вважати стабільною. Зміни в політичному житті країни позначені певною лібералізацією політичного режиму: прийнято ряд законів про посилення ролі політичних партій, відміну смертної кари, пом'якшення карного законодавства. Звичайно, ці заходи мають насамперед демонстраційний характер. Фактично офіційний розподіл політичних партій на офіційні та провладні не сприяє формуванню конкурентної партійної системи. Але, тим не менш, партійна ідентифікація є, безумовно, великим кроком уперед, порівняно з клановою.

Але найбільш жорстким варіантом деспотичного режиму аналітики визнають політичний режим, який

існує (принаймні існував до останнього часу, а робити висновки щодо сьогоденної ситуації досить важко) в Туркменістані. Такі режими іноді характеризуються як авторитарно-тоталітарні або, навіть, як зазначалося вище – султаністські. Очевидно, що саме до цього типу належав режим Туркменбаші. Справа була не лише у безмежній жорсткості та методах тотального контролю над населенням, культурі особи лідера, хоча ці риси є ознаками уже не стільки авторитарного, скільки тоталітарного режиму. Також до рис останнього належить широке залучення населення до акцій підтримки режиму; демонстрація трудового ентузіазму та відданості лідеру та його курсу; прояв цього у витворах мистецтва – монументального та образотворчого.

Прийшовши на зміну авторитарного керівника, Г. Бердимухамедов почав перетворення, які можна охарактеризувати демократичними, новаторськими. Він підписав указ про реформування системи освіти, скасувавши ніязівські «дев'ятирічки» і ввівши повну десятилітню середню освіту, а у вузах – 5–6-річну. У Туркменії відкрилися інтернет-кафе. Інтернет-зв'язок вводиться в школах. 5 березня 2007 р. президент Туркменістану Г.Бердимухамедов підписав указ, згідно з яким ім'я першого президента і «батька всіх туркменів» Сапармурата Ніязова було видалено з президентського штандарта. Також президент скасував введену Туркменбаші щоденну клятву вірності республіці і її голові. У Туркменії відроджуються заборонені Ніязовим Академія наук, а також сільські поліклініки та військові кафедри у вищих навчальних закладах. 1 липня 2008 р. Туркменістан повернувся до назв місяців за григоріанським календарем і назв днів тижня за сонячною хіджре. У вересні 2008 р. прийнята нова Конституція країни, яка розширила повноваження президента. Всі ці перетворення Г.Бердимухамедов називає «епохою нового Відродження». Хоча до дійсних демократичних перетворень в країні ще далеко: «реформи, що проводяться у Туркменістані, мають не системний характер, а більш схожі на дії «пожежної команди» [8, с. 169–182].

Нинішній президент Туркменістану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити свою особисту владу і гарантувати

стабільність в країні. Продовжуючи кадрову політику Сапармурата Ніязова, Бердимухамедов майже повністю оновив склад Кабінету міністрів, ввівши на ключові міністерські посади своїх численних родичів, вихідців з Ахалського велаята, звідки він сам родом.

Це дало привід заговорити про демократизацію Туркменії. «Але йдеться, скоріш за все, про збереження досить жорсткої авторитарної системи в дещо пом'якшеному та модернізованому вигляді (без найбільш ексцентричних проявів) [8].

Відомий дослідник політичних процесів центрально-азійського регіону Аджар Куртов вважає, що, насправді, «Авторитаризм в Центральній Азії не зумів створити сильної держави, за допомогою якої можна було б трансформувати суспільство. По-справжньому сильною жодна з держав Центральної Азії так і не стала, була лише зміцнена структура президентської влади, а також її компоненти. І це відбулося шляхом свідомого послаблення інших державних структур, а тим більше, інститутів громадянського суспільства» [9, с. 310–321]. Повною мірою ці слова можна віднести до Киргизстану, де протягом п'яти років відбулося два державні перевороти.

До середини 1990-х років Киргизстан просувався в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація відбувалася майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи.

Фактично з 2005 р. акції протесту у Киргизстані не припинялися, але мали переважно характер мирних курултаїв. Після президентських виборів 2009 р. перші акції протесту відбулися в лютому, але й вони ще проходили під гаслами економічних вимог. Протести в Наринській області 10 березня 2010 р. стали початком протестної кампанії з політичною складовою.

У квітні 2010 р. відбулися народні бунти в Бішкеку та Оші, внаслідок яких президент Курманбек Бакієв збіг до Білорусі, на півдні Киргизстану почалися етнічні конфлікти, а сама країна знову вступила у перехідний період з тимчасовим урядом.

У ході референдуму, який проводиться у Киргизстані 27 червня 2010 р., переважаюча більшість виборців підтримала конституційні зміни, відповідно до яких влада в країні повинна відійти від президента до парламенту.

Окрім цього, виборці висловили свою довіру виконуючій обов'язки голови тимчасового уряду Розі Отунбаєвій, яка виконує функції президента країни до кінця 2011 р. Самі лідери тимчасового уряду назвали результати референдуму початком нової демократичної ери. Щоправда, аналітики не схильні надто ідеалізувати останні події в Киргизстані: «Політична культура в цій центральноазійській державі за останні роки не зазнала істотних змін, влада досить легко переходить із рук у руки шляхом насильства, і саме в цьому полягає загроза, яка ускладнює для Киргизстану повернення на шлях цивілізованого розвитку» [10].

Досить сумнівним видається спроба побудувати парламентську республіку там, де для цього не створенні формальні умови, де основою життя людей до цих пір залишається кланово-сімейні відносини, а засобом прояснення стосунків – зброя.

У Таджикистані останніми роками сталися серйозні зміни: регіонально-клановій системі управління прийшла на зміну система управління типу «сім'я», що відбулося дещо пізніше, на відміну від інших пострадянських країн.

Еволюцію режиму в постконфліктний період можна бачити на прикладі останніх президентських виборів, які показали, що правляча еліта цілком здатна зберегти політичне панування не за допомогою використання партійних структур, а за допомогою адміністративного ресурсу і тотального контролю над ЗМІ. Цьому сприяє політична культура суспільства, яке потребує «вождя».

На останніх президентських виборах, що відбулися 10 листопада 2006 р. перемогу знову отримав Е.Рахмон, набравши 80% голосів виборців. Жоден з чотирьох його конкурентів не був представником опозиції. У республіці ніхто не сумнівався, що наступні сім років державу очолить чинний президент. Адже він не мав серйозних конкурентів. Їх імена були майже невідомі широкій публіці. Партії, які вони представляли, існували менше року. Вони мали створити лише видимість демократії і стати на заваді реальній опозиції [11, с. 43–52].

Як зазначає французький дослідник Олів'є Руа: В Центральній Азії «сьогодні спостерігається тенденція до політичних династій. І це, очевидно, не зовсім позитивно. Основною проблемою є відсутність реально діючих демократичних інститутів. В жодній країні ЦА не спостерігається прогресу в

цьому питанні. Єдиний прогрес спостерігається у Таджикистані, і не тому, що Рахмон – демократ, але тому, що там уряд – коаліційний, так що у Таджикистані є політичний плюралізм, чого немає в жодній іншій центральноазійській країні. І це позитивний момент [12].

Наразі концепція авторитаризму стала універсальною, узагальнюючою характеристикою для всіх недемократичних режимів. Проте розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що відбуваються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогодення, майбутнє) [13]. Лише розглядаючи ці складові комплексно, можливо зрозуміти особливості сучасних політичних процесів у центральноазійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

1. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. 2-е доп. Узд. – К.: Наукова думка, 2010.

2. Див. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes, in Handbook of Political Science, vol. 3, ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein, 1975.

3. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2.

4. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии – М.-Вашингтон, 2005.

5. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. – К., 2007.

6. Страна с «лидером нации» председательствует в ОБСЕ ("Publico", Португалия) 17/06/2010 http://www.inosmi.ru/middle_asia/20100617/160659946.html

7. Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. – Ташкент: Узбекистон, 2003.

8. Проклов И. Современный политический процесс в Туркменистане // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №2.

9. Куртов А. «Ханский круг»: система власти в Центральной Азии // Прогнозис. – 2007. – № 1 (9).

10. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. – 2010 № 14 (794). – 10 –16 квітня.

11. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2007.

12. Оливье Руа: «Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения»: Агым http://newskg.narod.ru/agym/06/0117_4.htm

13. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация // <http://www.ca-c.org/journal>.